

УДК 811.161.3

UDC 811.161.3

**МОЎНЫЯ
РОЗНАЧЫТАННІ
Ў ТРОХ ВЫДААННЯХ «ЛІСТОЎ»
Ф. С. КМІТЫ-ЧАРНАБЫЛЬСКАГА**

**LINGUISTIC DISCREPANCIES
IN THREE PUBLICATIONS
OF THE «SHEETS»
BY F. S. KMITA-CHERNOBYLSKY**

Д. А. Руклянскі,
*старшы выкладчык кафедры
тэорыі і метадыкі пачатковай
адукацыі МДУ імя А. А. Куляшова*

D. Ruklianski,
*Senior Lecturer of the Department of Theory
and Methodology of Primary education,
Mogilev State A. Kuleshov University*

Паступіў у рэдакцыю 08.08.2024.

Received on 08.08.2024.

У артыкуле даследуюцца моўныя розначытанні розных выданняў «Лістоў» Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага. Фактычным матэрыялам для даследавання паслужылі публікацыі М. Маліноўскага і А. Пшэздзецкага, Археаграфічнай камісіі, А. Ф. Коршунава. У выніку даследавання ўсе моўныя розначытанні ў трох публікацыях «Лістоў» былі дыферэнцаваны і апісаны ў адпаведнасці з асноўнымі ўзроўнямі лінгвістычнага аналізу (розначытанні графічныя, фанетыка-арфаграфічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя). Даследаванне паказала, што наяўнасць моўных разыходжанняў у розных публікацыях помніка абумоўлена адсутнасцю агульнапрынятых пісьмовых узораў, сапсаванымі (нечытальнымі) месцамі ў арыгіналах лістоў, арыентацыяй выдаўцоў на пэўныя гістарычныя і моўныя традыцыі. У сваёй большасці моўныя розначытанні не ўплываюць на агульны сэнс і змест помніка. Устаноўлена, што найбольш рэпрэзентатыўнай для даследавання мовы «Лістоў» Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага з'яўляецца іх публікацыя А. Ф. Коршунавым.

Ключавыя словы: Ф. С. Кміта-Чарнабыльскі, «Лісты», публікацыі помніка, моўныя розначытанні, графіка, фанетыка, арфаграфія, лексіка, марфалагічныя формы, сінтаксічныя канструкцыі.

The article explores the linguistic discrepancies of various editions of the letters of F. S. Kmita-Chernobylsky. The actual material for the study was the publications of M. Malinovsky and A. Pshezdetsky, the Archaeographic Commission, and A. F. Korshunov. As a result of the study, all linguistic discrepancies in the three publications of the «Sheets» were differentiated and described in accordance with the main levels of linguistic analysis (graphical, phonetic-spelling, morphological, syntactic discrepancies). The study showed that the presence of linguistic discrepancies in various publications of the monument is due to the lack of generally accepted written samples, corrupted (unreadable) places in the original letters, the orientation of publishers to certain historical and linguistic traditions. For the most part, linguistic discrepancies do not affect the general meaning and content of the monument. It is established that the most representative for the study of the language of the «Sheets» of F. S. Kmita-Chernobylsky is their publication by A. F. Korshunov.

Keywords: F. S. Kmita Chernobylsky, «Sheets», publications of the «Sheets», linguistic discrepancies, graphics, phonetics, spelling, vocabulary, morphology, syntax.

Уводзіны. На сённяшні дзень арыгіналы «Лістоў» аршанскага старасты Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага (каля 1530 – да 1587), напісаныя ім у 1573–1574 гг., лічацца страчанымі і даступныя сучаснаму даследчыку толькі па некалькіх іх публікацыях у XIX–XX стст. Так, упершыню «Лісты» былі апублікаваны М. Маліноўскім і А. Пшэздзецкім у другім томе зборніка «Zródła do dziejów polskich» (1844 г.) [1, с. 244–305]. Другое выданне помніка змешчана ў трэцім томе зборніка дакументаў «Акты, относящиеся къ истории Западной России» (1848) [2, с. 164–177]. Трэцяя публікацыя «Лістоў» была падрыхтавана А. Ф. Коршунавым і ўвайшла ў выданне «Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці» (1975) [3, с. 41–103]. Акрамя гэтага В. А. Чамярыцкі змясціў некаторыя лісты ў зборніку «Анталогія даўняй літаратуры» (2003) [4, с. 412–424]. І. В. Саверчанка пераклаў асобныя ўрыўкі «Лістоў» на су-

часную беларускую мову і ўключыў іх у зборнік «Старажытная беларуская літаратура (XII–XVII стст.)» (2007) [5, с. 225–231].

У пачатку XXI ст. былі адшуканы арыгіналы некалькіх раней невядомых лістоў Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага, якія апублікавалі Ю. М. Мікульскі [12, с. 21–23], А. У. Ліцкевіч [13, с. 63–64], Б. Беразенка і Д. Лукін [14, с. 225–229]. Гэтыя лісты яшчэ не даследаваны належным чынам, але яны з'яўляюцца вельмі карыснымі як наяўныя арыгіналы багатай эпістальярнай спадчыны знакамітага аршанскага старасты.

Беларускія даследчыкі «Лістоў» выкарыстоўвалі розныя публікацыі помніка. Так, П. Ф. Крапівін апісаў паходжанне адзінак лексічнага складу мовы «Лістоў» на матэрыяле расійскага выдання [6]. Расійскае ж выданне «Лістоў» выкарыстана і ў якасці ілюстрацыйнага матэрыялу ў фундаментальным лексікаграфічным даведніку «Гістарычны слоўнік белару-

скай мовы» (1982–2017). Пры гэтым моўныя і стылёвыя асаблівасці «Лістоў» найбольш рознабакова вывучаны паводле іх публікацыі А. Ф. Коршунавым [7–11]. Публікацыі В. А. Чамярыцкім і І. В. Саверчанкам асобных лістоў не з’яўляюцца рэпрэзентатыўнымі для лінгвістычнага аналізу. Даследаванне мовы «Лістоў» па іх польскай публікацыі беларускімі даследчыкамі ніколі не ажыццяўлялася.

Тэксты польскай, расійскай і беларускай публікацый «Лістоў» Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага вызначаюцца як рознымі падыходамі да перадачы мовы арыгіналу (паводле, адпаведна, польскамоўнай, рускамоўнай і беларускамоўных традыцый), так і неаднолькавымі спосабамі і сродкамі перадачы адных і тых жа моўных адзінак (розначытаннімі). Разам з тым моўныя розначытанні ў асноўных публікацыях помніка ніколі не былі прадметам спецыяльнага даследавання. Фіксацыя і дыферэнцыяцыя такіх розначытанняў, высвятленне іх прычын і ўмоў, рэканструкцыя на іх падставе аўтэнтычных моўных адзінак, форм і канструкцый маюць выключна важнае значэнне для разумення асаблівасцей мовы і стылю «Лістоў», рукапісныя арыгіналы якіх на сённяшні дзень з’яўляюцца страчанымі.

Мэта даследавання – устанавіць асноўныя разнавіднасці і вызначыць прычыны моўных розначытанняў у асноўных публікацыях «Лістоў» Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага (польскай – М. Маліноўскага і А. Пшэздзецкага, расійскай – Археаграфічнай камісіі, беларускай – А. Ф. Коршунава).

Навуковая навізна дадзенага даследавання заключаецца ў правядзенні верыфікацыі адноўленых адзінак, форм і канструкцый у трох публікацыях «Лістоў» шляхам параўнання і супастаўлення з аналагічнымі адзінкамі, формамі і канструкцыямі ў найноўшых публікацыях асобных арыгінальных лістоў Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага, што адшукалі М. Мікульскі, А. Ліцкевіч, Б. Беразенка і Д. Лукін. Такі падыход у даследаванні дазволіць максімальна наблізіцца да ўзнаўлення арыгінальнага напісання ў выпадках, калі публікацыі страчаных «Лістоў» не дазваляюць рабіць аб’ектыўныя рэканструкцыі мовы рукапіснага помніка.

Асноўная частка. Усе моўныя розначытанні можна дыферэнцаваць з улікам іх суднеснасці з адпаведным узроўнем лінгвістычнага аналізу: 1) графічныя розначытанні (пры гэтым не прымаецца пад увагу як літара -і- ў публікацыі Археаграфічнай камісіі, паколькі яе выкарыстанне рэгулявалася нормамі расійскага дарэвалюцыйнага правапісу, так і дыграфу ў польскім выданні пры перадачы шыпячых зычных); 2) фанетычна-арфаграфічныя розна-

чытанні (пры гэтым не прымаецца пад увагу ўжыванне вялікай літары як у публікацыях М. Маліноўскага і А. Пшэздзецкага, так і Археаграфічнай камісіі); 3) лексічныя розначытанні; 4) марфалагічныя розначытанні; 5) сінтаксічныя розначытанні.

1. Графічныя розначытанні. На разглядаемым узроўні трэба адзначыць выкарыстанне графічных знакаў **-ie-** і **-e-** ў выданні «Лістоў» М. Маліноўскага і А. Пшэздзецкага. Спалучэнне **-ie-** з’яўляецца, на наш погляд, не толькі паказчыкам мяккасці папярэдняга зычнага, але і сродкам перадачы літары **-ѣ-** у арыгінале, якая абазначала дыфтонг [ie:]. Так, у словах, дзе члены Археаграфічнай камісіі выкарыстоўваюць **-ѣ-**, польскія выдаўцы паслядоўна ўжываюць спалучэнне **-ie-**, напрыклад: даю **вѣдати** (V) [2, с. 66] – даю **wiedati** (List VII – далей L) [1, s. 257]. Паказальна, што ў арыгінальным лісце, адшуканым А. У. Ліцкевічам, у дадзеным дзеяслове ўжываецца менавіта **-ѣ-**, напрыклад: И то деи **вѣдають** [13, с. 64]. У тых словах, у якіх у выданні Археаграфічнай камісіі **-ѣ-** не выкарыстоўвалася, М. Маліноўскі і А. Пшэздзецкі паслядоўна ўжываюць літару **-e-**, напрыклад: **великій** (I) [2, с. 164] – **welikij** (LI) [1, s. 264]. Вельмі паказальным у гэтай сувязі з’яўляецца выкарыстанне літары **-ѣ-** у арыгіналах лістоў. Так, у лісце ад 29 кастрычніка 1574 г. у адных і тых жа словах адзначаецца змяшэнне літар **-ѣ-** і **-e-**, напрыклад: З ыншое теж стороны от **шпѣкгов** певных | **вѣдомость** маю / згожаются ув одно слово, яко посланцы мои, так и **шпекги** | маючи певную **вѣдомость** [13, с. 64]. У публікацыі М. Маліноўскага і А. Пшэздзецкага ў дадзенай лексеме выкарыстоўваецца спалучэнне **-ie-**, што сведчыць аб наяўнасці **-ѣ-** у арыгіналах, на падставе якога яны рабілі выданне, напрыклад: z inszimi **szpiehami** (LVIII) [1, s. 261]. Члены Археаграфічнай камісіі перадаюць напісанне гэтага ж слова таксама і праз **-e-**, напрыклад: съ иншими **шпегами** (VI) [2, с. 168]. Як можна бачыць, М. Маліноўскі з А. Пшэздзецкім імкнуліся захаваць перадачу **-ѣ-**, якая ўжывалася ў рукапісных арыгіналах лістоў, прычым для размежавання літар **-ѣ-** і **-e-** выкарыстоўвалі **-ie-** і **-e-**. У сваю чаргу, у публікацыі Археаграфічнай камісіі таксама захоўваецца **-ѣ-**, але не паслядоўна. У выданні А. Ф. Коршунава **-ѣ-** не ўжываецца ўвогуле, што было зроблена для спрашчэння ўспрымання тэксту, паколькі ні ў адным з лістоў напісанні **-ѣ-** або **-e-** не з’яўляюцца сэнсава вызначальнымі для адпаведных лексем ці марфем.

2. **Фанетычна-арфаграфічныя розначытанні.** Праяўляюцца ў напісанні адных і тых жа слоў (ці іх асобных форм) у розных выданнях «Лістоў». Так, у публікацыях М. Маліноўскага, А. Пшэздзецкага і А. Ф. Коршунава ўжываецца прыметнік **dochesnyj / дочесный**, напрыклад (у форме вінавальнага склону адзіночнага ліку): **dochesnoje** peremirije wziat (L II) [1, s. 247] / **дочесное** перемирие взял (Ліст 2 – далей Л) [3, с. 44], у той час як у публікацыі Археаграфічнай камісіі адзначаецца напісанне гэтага прыметніка праз **-а-**, напрыклад: **дочасное** перемирье взялъ (II) [2, с. 165]. У гістарычным слоўніку беларускай мовы зафіксаваны дзве варыяцыйныя напісанні: **дочесный, дочасный** [15, в. 9, с. 55; 53]. Такое розначытанне можна кваліфікаваць, па-першае, як вынік адсутнасці агульнапрынятага арфаграфічнага ўзору, які пісцы XVI ст. маглі б узяць за аснову пры напісанні асобных слоў, а па-другое, як уплыў польскай мовы, што больш верагодна (параўн. польск. *doczesny*).
3. **Лексічныя розначытанні.** Яскравым прыкладам лексічнага розначытання з'яўляюцца **hosudar / государ** у выданнях М. Маліноўскага, А. Пшэздзецкага і А. Ф. Коршунава і **господарь** у публікацыі Археаграфічнай камісіі, напрыклад (у форме роднага склону адзіночнага ліку): *dochodilo wiadomosti hosudaria* (L VII) [1, s. 261] / **доходило ведомости государя** (Л 8) [3, с. 57] – **доходило вѣдомости господаря** (VI) [2, с. 168]. У адшуканым А. У. Ліцкевічам арыгінальным лісце, як і ў выданні Археаграфічнай камісіі, таксама ўжываецца *господар*, напрыклад (у форме роднага склону адзіночнага ліку): а кгда <...> до **гос(по)д(а)ра** своего пришли [13, с. 64]. Узнікненне такога розначытання можна патлумачыць некалькімі прычынамі: па-першае, у арыгінале дадзеныя словы маглі быць запісаны пад тытламі, якія выдаўцы пры публікацыі помніка раскрылі па-рознаму; па-другое, польскія друкары, маглі арыентавацца на рускую традыцыю; па-трэцяе, графічны выгляд дадзенага слова мог быць не зусім дакладна зразумелым М. Маліноўскаму і А. Пшэздзецкаму (што і прывяло да ўжывання **государь** замест **господарь**).
4. **Марфалагічныя розначытанні.** У выданнях М. Маліноўскага, А. Пшэздзецкага і А. Ф. Коршунава выкарыстоўваецца кароткая форма адноснага прыметніка **wodieny / водены**, а ў публікацыі Археаграфічнай камісіі поўная форма **водяные** (у вінавальным склоне множнага ліку), напрыклад: *dorohi ziemleju i wodieny* <...>

zasiehnula (L I) [1, s. 244] / **дороги землею и водены** <...> засегнула (Л 1) [3, с. 41] – **дороги землею и водяные** <...> залегли (I) [2, с. 164]. У гістарычным слоўніку беларускай мовы адлюстраваны толькі поўныя формы **воденый, водяный** [15, в. 4, с. 78]. Аднак у адшуканым Б. Беразенкам і Д. Лукіным арыгінальным лісце ўжываецца аналагічная кароткая форма адноснага прыметніка **пташینی**, напрыклад: з ловы всакими зверинными и | **пташینی** [14, с. 226]. Можна меркаваць, што кароткія формы **wodieny / водены** былі захаваны польскімі выдаўцамі і А. Ф. Коршунавым з іх перадачай, максімальна набліжанай да арыгіналу.

5. **Сінтаксічныя розначытанні.** Перастаноўка асобных слоў у сказах, напрыклад: *iż jesli by die jeho nie zaszlo takoweje ot cara perekopskocho posolstwo* (L VII) [1, s. 259] / **иж если бы, де, его не зашло** таковое от цара перекопского посольство (Л 7) [3, с. 54] – <...> **ижъ если бы дей не зашло его таковое** отъ царя перекопского посольство (V) [2, с. 167].

Заклучэнне. Такім чынам, моўныя разыходжанні ў публікацыях лістоў тлумачацца рознымі прычынамі. Так, фанетычна-арфаграфічныя розначытанні – гэта перш за ўсё вынік адсутнасці агульнапрынятых пісьмовых узораў мовы таго часу і ўплыву жывога маўлення. Лексічныя розначытанні, напрыклад, пераважна абумоўлены напісаннямі пад тытламі, арыентацыяй выдаўцоў на пэўныя гістарычныя і моўныя традыцыі.

Найбольш рэпрэзентатыўнай для даследавання мовы «Лістоў», на наш погляд, можна лічыць публікацыю А. Ф. Коршунава, паколькі яна: па-першае, змяшчае найбольшую колькасць лістоў (33 лісты); па-другое, самая поўная, паколькі тэксты ўсіх лістоў падаюцца без скарачэнняў; па-трэцяе, зроблена на падставе вельмі блізкай да арыгіналу публікацыі М. Маліноўскага і А. Пшэздзецкага з заменай лацінскага шрыфту на кірылічны; па-чацвёртае, максімальна перадае асаблівасці арфаграфіі і захоўвае спецыфічныя формы лексічных адзінак, уласцівыя часу напісання помніка.

Аналіз розначытанняў у выданнях страчаных лістоў у параўнанні з існуючымі арыгіналамі асобных допісаў дазваляе сцвярджаць, што менавіта публікацыя А. Ф. Коршунава з'яўляецца найбольш блізкай да арыгінала і можа разглядацца ў беларускім гістарычным мовазнаўстве ў якасці асноўнай крыніцы для вывучэння лінгвістычнай факталогіі «Лістоў» (1573–1574) Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага.

ЛІТАРАТУРА

1. *Malinowski, M., Przeździecki, A.* Zródła do dziejów polskich. T. II. – Wilno : Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1844. – XVIII, 485 s.
2. Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією. Т. III. – Санктпетербургъ : Въ типографіи Эдуарда Праца, 1848. – 362 с.
3. Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці / склаў А. Ф. Коршунаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975. – 248 с.
4. Анталогія даўняй беларускай літаратуры : XI– першая палова XVIII ст. / пад рэд. В. Чамярыцкага. – Мінск : Беларуская навука, 2003. – 1015 с.
5. *Saverchanka, I. V.* Старажытная беларуская літаратура (XII – XVII стст.) / I. V. Саверчанка. – Мінск : Кнігазбор, 2007. – 608 с.
6. *Krapivin, P. F.* Словарный состав “Отписов” Филона Кмиты Чернобыльского : дис. ... канд. филол. наук / П. Ф. Крапивин. – Минск, 1954. – 520 с.
7. *Ruklyanski, D. A.* Лексіка-граматычныя сродкі стварэння катэгорыі інфармацыянасці ў эпістальярый Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага / Д. А. Руклянскі // Веснік МДУ імя А. А. Куляшова. Серыя А : Гуманітарныя навукі (гісторыя, філасофія, філалогія). – 2021. – № 2. – С. 101–105.
8. *Ruklyanski, D. A.* Фразеалогія эпістальярый Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага / Д. А. Руклянскі // Вестник МГЛУ. Серія 1 : Филология. – 2023. – № 1 (122). – С. 107–114.
9. *Ruklyanski, D. A.* Марфалагічныя асаблівасці мовы эпістальярнай спадчыны Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага / Д. А. Руклянскі // Восточнославянские языки и литературы в европейском контексте – VIII : сб. науч. ст. / под ред. Е. Е. Иванова. – Могилёв : МГУ имени А. А. Кулешова. – 2024. – С. 59–63.
10. *Ruklyanski, D. A.* Архітэктоніка «Лістоў» («Допісаў») Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага / Д. А. Руклянскі // Славянскі мир і нацыянальная рэчывая культура в савременной коммуникации : сб. науч. ст. : в 2 ч. / редкол. : Т. А. Пивоварчик (гл. ред.) [и др.]. – Гродно : ГрГУ, 2020. – Ч. 1. – С. 270–277.
11. *Ruklyanski, D. A.* Стыль эпістальярый Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага Д. А. Руклянскі // Весці БДПУ. Серыя 1 : Педагогіка. Псіхалогія. Філалогія. – 2023. – № 3. – С. 118–121.
12. *Mikul'ski, Yu. M.* Новыя лісты Филона Кмиты-Чарнабыльскага / Ю. М. Мікульскі // Беларускі гістарычны. – 2010. – № 10. – С. 18–23.
13. *Lickevich, A. U.* Выбар на стагоддзі : малавядомыя дакументы 1569–1577 гадоў па гісторыі Люблінскай уніі / А. У. Ліцкевіч // Беларуская думка. – 2009. – № 7. – С. 60–65.
14. *Berezenko, B.* Ліст-угода між Філоном Кмітою Чорнобыльскім та братысю монастыря святого Миколи Пустиньскаго (1585) / Б. Березенко, Д. Лукін // Ukraina Lithuanica. – 2017. – Т. 4. – С. 220–231.
15. Гістарычны слоўнік беларускай мовы : Вып. 1–37 / пад рэд. А. І. Жураўскага, А. М. Булькі. – Мінск : Навука і тэхніка; Беларуская навука, 1982–2017.

REFERENCES

1. *Malinowski, M., Przeździecki, A.* Zródła do dziejów polskich. T. II. – Wilno : Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1844. – XVIII, 485 s.
2. Akty, odnosyashchiesya k" istorii Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arheograficheskoyu komissieyu. T. III. – Sanktpeteburg" : V" tipografii Eduarda Praca, 1848. – 362 s.
3. Pomniki starazhytnaj belaruskaj pis'mennasci / sklaў A. F. Korshunaў. – Minsk : Navuka i tekhnika, 1975. – 248 s.
4. Antalogiya daўnyaj belaruskaj litaratury : XI– pershaya palova XVIII st. / pad red. V. Chamyaryckaga. – Minsk : Belaruskaya navuka, 2003. – 1015 s.
5. *Saverchanka, I. V.* Starazhytnaya belaruskaya litaratura (XII – XVII stst.) / I. V. Saverchanka. – Minsk : Knigazbor, 2007. – 608 s.
6. *Krapivin, P. F.* Slovarnyj sostav “Otписov” Filona Kmity Chernobyl'skogo : dis. ... kand. filol. nauk / P. F. Krapivin. – Minsk, 1954. – 520 s.
7. *Ruklyanski, D. A.* Leksika-gramatychnyya srodki stvarennya kategoryi infarmacyjnasci ũ epistalyaryi F. S. Kmity-Charnabyl'skaga / D. A. Ruklyanski // Vesnik MDU imya A. A. Kulyashova. Seryya A : Gumanitarnyya navuki (gistoryya, filasofiya, filalogiya). – 2021. – № 2. – S. 101–105.
8. *Ruklyanski, D. A.* Frazialogiya epistalyaryya F. S. Kmity-Charnabyl'skaga / D. A. Ruklyanski // Vestnik MGLU. Seriya 1 : Filologiya. – 2023. – № 1 (122). – S. 107–114.
9. *Ruklyanski, D. A.* Marfalagichnyya asablivasci movy epistalyarnaj spadchyny F. S. Kmity-Charnabyl'skaga / D. A. Ruklyanski // Vostochnoslavjanskije jazyki i literatury v evropejskom kontekste – VIII : sb. nauch. st. / pod red. E. E. Ivanova. – Mogilyov : MGU imeni A. A. Kuleshova. – 2024. – S. 59–63.
10. *Ruklyanski, D. A.* Arhitektonika «Listoў» («Dopisaў») F. S. Kmity-Charnabyl'skaga / D. A. Ruklyanski // Slavyanskij mir i nacional'naya rechevaya kul'tura v sovremennoj kommunikacii : sb. nauch. st. : v 2 ch. / redkol. : T. A. Pivovarchik (gl. red.) [i dr.]. – Grodno : GrGu, 2020. – Ch. 1. – S. 270–277.
11. *Ruklyanski, D. A.* Styl' epistalyaryya F. S. Kmity-Charnabyl'skaga D. A. Ruklyanski // Vesci BDPU. Seryya 1 : Pedagogika. Psihalogiya. Filalogiya. – 2023. – № 3. – S. 118–121.
12. *Mikul'ski, Yu. M.* Novyya listy Filona Kmity-Charnabyl'skaga / Yu. M. Mikul'ski // Belaruskij gistorychny. – 2010. – № 10. – S. 18–23.
13. *Lickevich, A. U.* Vybar na stagoddzi : malavyadomyya dokumenty 1569–1577 gadou pa gistoryi Lyublinskaj unii / A. U. Lickevich // Belaruskaya dumka. – 2009. – № 7. – S. 60–65.
14. *Berezenko, B.* List-ugoda mizh Filonom Kmitoyu Chornobil's'kim ta braticyju monastirya svyatogo Mikoli Pustin'skogo (1585) / B. Berezenko, D. Lukin // Ukraina Lithuanica. – 2017. – T. 4. – S. 220–231.
15. Gistorychny sloўnik belaruskaj movy : Vyp. 1–37 / pad red. A. I. Zhuraўskaga, A. M. Bulyki. – Minsk : Navuka i tekhnika; Belaruskaya navuka, 1982–2017.